

OSMANLI ARAŐTIRMALARI
XXIV

NeŐir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERŪNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XXIV

İstanbul - 2004

XVI. YÜZYIL OSMANLI BÜROKRASİSİNDE TİMAR TEVCİH SİSTEMİ

*Bilgin AYDIN**

Geliri, tarım ve ticarete dayalı büyük imparatorluk sistemlerinde toprağın işlenmesinden ve ticari emtianın alım satımından hasıl olan gelirlerin vergilendirme şekli ve bu vergilerin toplanması için oluşturulan teşekküller hayati öneme sahipti. Merkezden binlerce kilometre uzaklığa dağılmış olan ve onlarca farklı etnik ve dini kökene sahip bulunan insanların, merkezi ve yerel bir vergi tahsil sistemi içerisinde buluşturulup tek bir gaye istikametinde sevk ve idare edilmesi elbette insanlık tarihinin en ilginç idare tecrübelerinden birini teşkil etmektedir. Sınırlarının en geniş olduğu dönemde, bugün yirmi beş farklı devletin topraklarına yayılmış bir hakimiyet alanına sahip olan imparatorluk, bu alandaki bütün vergi kaynaklarını on binlerce farklı yerleşim alanında düzenli olarak tespit ve kaydetmek, bu kayıt işlemi için gerekli uzman personeli eğitmek ve kayıt işlemini belli aralıklarla yenilemek zorundaydı.

XVI. yüzyılda sayıları 37.000'in üzerinde bulunan¹ timar sahipleriyle timar gelirine sahip diğer idareci, asker ve hizmetliler sınıfına ait işlemler, Osmanlı bürokrasisinin en önemli faaliyet alanlarından birini teşkil ediyordu. Osmanlı Devleti'nde devletin gelir kaynakları arasında en önemli grup tarım gelirleri olduğu için devlet, askerî ve idarî sistemini toprak tasarruf sistemi ile bütünleştirmiş ve buna bağlı olarak gelişen bir bürokratik yapı kurmuştu. Osmanlı Devleti'nde timar tasarruf eden bütün idarî ve askerî yöneticiler (en düşük timar gelirine sahip bir sipahiden en yüksek düzeydeki hasları tasarruf eden sadrazama kadar), devletle resmi bağılıkları devam ettiği süre içerisinde timar

* Marmara Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü.

¹ Ömer Lütü Barkan, "Timar", *İA*, XII/1, 287.

sistemine bağılı olarak teşekkül etmiş bir bürokratik ilişkiler ağının içerisinde yer almaktaydılar. Osmanlı tımar sisteminin anlaşılması Osmanlı Devleti'nin timara bağılı askerî yapısının ve personel politikalarının anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

Osmanlı tımar sisteminin şekillenmesi uzun bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir. Bu haliyle Osmanlı tımar sisteminin bürokratik örgütlenmesi de kendine özgü bir yapıya sahiptir. Osmanlı bürokrasisinde tımar tevcih muameleleri ile tayin işlemlerinin zaman içerisinde değişen prosedürleri ve tarihi seyir içerisinde bu işlemlerin hangi makamların yetkisi dahilinde olduğunun tespiti, her yüzyıl için kesin ifadeler kullanmayı güçleştirmektedir. XIV. yüzyıldan XVI. yüzyılın sonunu kadar tımar tevcih sisteminde önemli gelişmeler yaşanmıştır.

Osmanlı bürokrasisinde tımar tevcihlerinin merkezi bir kayıt sistemi içerisinde kontrol edilmesi XV. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiş ve II. Bayezid döneminden itibaren bu amaçla tımar ruznamçe defterleri tutulmaya başlanmıştır. Bu türden günümüze ulaşan ilk defter 892-894/1486-1488 tarihli tımar ruznamçe defteridir.² *Maliyeden MüdevverDefterler* serisinde 17893 numarada kayıtlı olan bu defter, en küçük timardan sancak beyi, beyler beyi, defterdar, vezir gibi devlet memurlarına ve şehzadelerin maiyetindeki lala defterdar ve nişancı zeamet ve haslarına kadar dirlik olarak tevcih edilen bütün tımarlara ait tezkire kayıtlarını ihtiva etmektedir. Erken tarihli tımar ruznamçe defterlerinde belge türü olarak tımar tezkirelerinin dışında muamelat dolayısıyla kaydedilmiş berat gibi belgelere de rastlanmaktadır. Bu defterlerde bütün dirliklerin ayrıntılı dökümünü ve tımar tasarruf eden bütün devlet görevlilerinin isimlerini bulmak mümkündür. Fakat bu defterler doğrudan bir tayin defteri değildir. Tayin kayıtları sadece tımar tevcihleri dolayısıyla yapılan muamelat dolayısıyla zikredilmektedir.

Tımar tevcihlerinin merkezi kontrolünde ikinci adım Divan-ı Hümayun tarafından verilen tahvil hükümlerinin de defterlere kaydedilmeye başlanması olmuştur. Günümüze ulaşan en eski tahvil ahkâm defteri Başbakanlık Arşivi'nde şikâyet defterleri serisinde ADVN.ŞKT 978 numarada kayıtlıdır. Bu defter 910-911/1505-1506 senesine ait hükümleri ihtiva eden iki ayrı formadan müteşekkildir. Defterin baş tarafının eksik olmasından dolayı hükümlerin

² Nejat Göyünç "Tımar ruznamçe defterlerinin biyografik kaynak olarak önemi", *Belleten*, LX/227 (Nisan 1996), s. 127-128.

kaydedilmeye başlandığı tarih ile defterin ismi hakkında bir bilgiye ulaşmak mümkün olmamaktadır. Bu defterin dışında XVI. yüzyılın ilk yarısına ait ikinci bir defter mevcut değildir.

Divan-ı Hümayun'dan yapılan timar tevcihlerinin merkezi kontrol bakımından en gelişmiş şeklinde üçlü bir kayıt sisteminin ortaya çıktığı görülmektedir. Timar ruznamçe ve tahvil ahkâm defterlerinden sonra timar arzları üzerine yazılan tevcih buyuruldularının da kaydedilmeye başlanmasıyla beraber ruus defterleri ismi verilen yeni bir defter serisi teşekkül etmeye başlamıştır. Bu defterlerin hangi tarihten itibaren tutulmaya başladığı bilinmemektedir. Elimizde mevcut en eski ruus defteri Kamil Kepeci tasnifinde 208 numarada kayıtlı olan 954/1547-1548 tarihli defterdir.

Yukarıda, timar tevcihlerinin merkezi hükümet tarafından kontrol edilip denetlenebilmesi için tutulan defterlerin ortaya çıkış süreçleri özetlendi. Fakat bu kayıt sisteminin uygulanış şekli ve bu gayeyle tutulan defterlerin birbiriyle olan ilişkisi Osmanlı bürokrasi tarihi açısından çok daha önemlidir. Timar sistemi ile ilgili çalışmalar XVI. yüzyıl tahrir defterleri üzerinde yoğunlaştığı için timar bürokrasisinin işleyişi ile ilgili araştırmalar ilgi görmemiş ve ruus ve tahvil ahkâm defterlerinin timar bürokrasisi içerisindeki yeri meçhul kalmıştır.³ Ruus, tahvil ahkâm ve timar ruznamçe defterleri arasındaki münasebetin ortaya konulmasıyla XVI. yüzyıl timar bürokrasisinin işleyiş şekli de önemli ölçüde aydınlatılabilecektir. Bu sebeple burada, XVI. yüzyıl timar ruznamçe, ruus ve tahvil ahkâm defterleri karşılaştırılarak, bir timarın tevcih edilmesi esnasında yürütülen muamelelerde bu üç defter türünün yeri tesbit edilmeye çalışılacaktır.

XVI. yüzyıldaki bir timar tevcih muamelesinin bütün safhalarını belge ve defter ilişkilerini ortaya koyarak sırasıyla göstermek mümkün değildir. Çünkü bu döneme ait evrak, defterlerle bire bir karşılaştırma yapacak kadar fazla değildir. Fakat timar tevcih işlemlerinin sırası, ruus, tahvil ahkâm ve timar ruznamçe defterleri üzerinde takip edilebilmektedir. Timar tevcih muamelelerinin defterlere işleniş şeklini göstermek üzere, aynı tarihe ait timar ruznamçe, ruus

³ Nejat Göyünç'ün timar ruznamçe defterleri ve tahvil hükümlerini incelediği iki ayrı makalesinde defterlerin diplomatik açıdan incelenmesi gayesi öne çıkmış fakat timar sisteminin işleyişi üzerinde durulmamıştır. Bunlar için bkz: "Timar ruznamçe defterlerinin biyografik kaynak olarak önemi", *Bellekten*, LX/227 (Nisan 1996), s. 127-138. "Timar tevcihleri hakkında" *Osmanlı Türk Diplomatîği Semineri* (30-31 Mayıs 1994), İstanbul 1995, s. 67-74.

ve tahvil ahkâm defterleri taranarak örnek olarak seçilen Beyşehir livasına ait tımar tevcih kayıtları fişlenmiş ve daha sonra da bunlar tasnif edilerek birbiriyle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma sonucunda her üç defterde de aynı şahsa ait kayıtlar tesbit edilerek tımar tevcih işleminin yapılaş şekli ortaya konulmuştur.

Karaman tezkirecisi olup Beyşehir livasında tımar tasarruf eden Kâtip Mustafa'nın, hakkındaki isnatlar dolayısıyla görevden alınıp suçsuzluğu anlaşılınca göreve iadesiyle ilgili muameleler ruus, tahvil ahkâm ve tımar ruznamçe defterlerindeki tarih ve işlem sırasına göre aşağıda görülmektedir.

Göreve iadeyle ilgili ilk işlem 14 Ramazan 983/17 Aralık 1575 tarihinde buyuruldu yazılması ile başlamıştır.

Katip Mustafa'nın göreve iadesine dair buyuruldu (KK Ruus Def. nr. 230, s. 80).

Karaman Beğlerbeğisi Mahmud Paşa mektûb gönderüp Beğşehri sancağında onbin dört yüz akçe timarı ile Karaman tezkirecisi olan Mustafa'ya yeni defterdâr ba'zı nesne isnâd idüp tezkireciliği âhara virilüp mezbûra olan isnâd hilâf-ı vâki' olup yarar, müstakîm ve ehl-i kalem ve ahvâl-i defâtîre vukûfî ve mahâreti olup ve hâlâ tezkireci olan nâ-ehil idüğün bildirüp tezkirecilik mezbûra virilmesin ricâ itmeğın zıkr olunan tezkirecilik mezbûra virilmek buyuruldu.

Buyuruldu kaydına istinaden Karaman Beylerbeyi Mahmud Paşa'ya tahvil hükmü yazılmıştır.⁴

⁴ Mahmud Paşa'ya yazılan tahvil hükmünün tarihi, tahvil ahkâm defterindeki gün tarihli başlığa göre 9 Ramazan 983/12 Aralık 1575'tür. Fakat tahvil hükmünün buyurulduktan sonra yazılması mümkün olmayacağından gün başlıklı tarihin yazımında bir hata ya-

۱۸۴۴

تاریخ ۱۰۴۰۰ ...
 در آن روز که سلطان ...
 ...
 ...
 ...

Katip Mustafa'nın göreve iadesine dair tahvil hükmü (*Hadariye Defterleri* nr. 1, s. 247)

Karaman Beğlerbeğisi'ne hüküm ki mektûb gönderüp Beğşehri sancağında 10.400 akçe timar ile Karaman tezkirecisi olan Kâtib Mustafa'ya yeni defterdâr ba'zı nesne isnâd idüp tezkireciliği âhara virilüp mezbûra olan isnâd hilâf-ı vâki' olup yarar, müstakîm ve ehl-i kalemdir, ahvâl-i defâtîre vukûfî ve mahâreti olup ve hâlâ tezkireci olan nâ-ehil idüğün bildirüp tezkirecilik ricâ itmeğün buyurdum ki mezbûrun arz eylediği üzere zikr olunan tezkirecilik hizmetinde istihdâm eylesin.

Mahmud Paşa ise 15 Zilhicce 983/16 Mart 1576 tarihinde Kâtib Mustafa'nın tezkiresini yazdırmış ve bu tezkire 24 Muharrem 984/23 Nisan 1576 tarihinde timar ruznamçe defterine kaydedilmiştir.

pıldığı veya tarih atlandığı düşünölebilir. Zaten Mahmud Paşa'nın 15 Z 983 tarihli tezkiresinde de hükmün "evâsıt-ı Ramazan 983 târihiyle muvarrah" olduğu ifade edilmiştir.

بسم الله الرحمن الرحيم
 في سنة الف وثمان مائة وثمانين
 ربيع الثاني من الهجرة النبوية
 في يوم الاثنين العاشر من الشهر
 المذكور حضر في المجلس
 المذكور من قبلنا المولى
 محمد بن مصطفى كاتب
 المظالم في دار السلطنة
 بمكة المكرمة
 في سنة الف وثمان مائة وثمانين
 ربيع الثاني من الهجرة النبوية
 في يوم الاثنين العاشر من الشهر
 المذكور حضر في المجلس
 المذكور من قبلنا المولى
 محمد بن مصطفى كاتب
 المظالم في دار السلطنة
 بمكة المكرمة
 في سنة الف وثمان مائة وثمانين
 ربيع الثاني من الهجرة النبوية
 في يوم الاثنين العاشر من الشهر
 المذكور حضر في المجلس
 المذكور من قبلنا المولى
 محمد بن مصطفى كاتب
 المظالم في دار السلطنة
 بمكة المكرمة

Katip Mustafa'nın göreve iadesine dair beylerbeyi tezkiresi
(Timar Ruznamçe Defteri nr. 48, s. 150).

Beğşehir sancağında Gurgurum nâhiyesinde 10.400 akçe timara mutasarrıf olup Karaman tezkirecisi olan Kâtib Mustafa'ya defterdâr ba'zı nesne isnâd idüp tezkireciliği âhara virilüp mezbûra olan isnâd hilâf-ı vâki' olup yarar olmağın Asitâne-i saâdete arz olundukda giru tezkirecilik hizmetinde istihdâm eylesesin deyu evâsıt-ı Ramazan sene 983 târihiyle muvarrah emr-i şerîf virilmeğın yine livâ-i mezbûrda 200 akçe hisse bundan akdem Beğşehir sancağı beği olan Mehmed Beğ tahvîlinden 499 akçe hisse müteveffâ Sinan tahvîlinden mahlûl olmağın birikdirilüp

699 akçe olup ber-vech-i terakkî elinde olan timarına zam olunup cümle timarı 11.099 akçelik olmak üzere tevcîh olunup berât-ı hümâyûn için tezkire virildi. Fi 15 Zilhicce sene 983

Tezkire-i Mahmud Paşa

Timar ruznamçe, ruus ve tahvil defterlerindeki timar tevcih kayıtları ile tahrir defterleri, Osmanlı timar bürokrasisinin basit bir kayıt sisteminin çok daha ilerisinde örgütlenmiş ve kompleks bir yapıya kavuşmuş olduğunu göstermektedir. Bu karmaşık ilişkiler ağının ortaya çıkardığı defterler ise Osmanlı timar sistemini anlamamızı mümkün kılmamanın yanısıra büyük bir imparatorluğun üç asır içerisinde teşekkül etmiş bürokratik yapısını da bütün ayrıntılarıyla gün yüzüne çıkarmaktadır.

Osmanlı bürokrasisi, XVI. yüzyıl boyunca sayıları sürekli artan askerî ve idarî zümrelerin, görevlerinin başlangıcından itibaren düzenli olarak ruus ve tahvil ahkâm defterlerine kaydedilmesi, görev değişikliklerinin (kasr-ı yed, ferağ, azil ve ölümler dolayısıyla meydana gelen) yine aynı defterlerde gösterilmesi ve timar sahiplerinin dağılımının coğrafi olarak kontrolünün sağlanması için de vilayet esasına göre düzenlenmiş timar ruznamçe defterlerinin tutulması işlemlerini bir görev dağılımı içerisinde yürütüyordu.⁵ Sonuçta timar sistemi; timar sahiplerine ait arazinin ve vergi gelirlerinin tesbit edilmesi işlemleriyle uğraşan Defterhane'yi ve timar tasarruf hakkının intikali işlemleriyle uğraşan ruus ve tahvil kalemlerini ortaya çıkarmıştı.

⁵ Osmanlı bürokrasisinde tayin, terfi, azil ve tekaüd muameleleri, mali nitelikleri ve timar miktarlarındaki artma (terakkiler) ve azalmalar dolayısıyla timar sistemi içerisinde mütalaa edildiğinden Divan-ı Hümâyûn merkez kalemleri ile defterhane arasında sıkı bir bağ kurulmuştu.